

*Ovu knjigu posvećujem svim ženama i majkama svijeta,
posebice Diani Budisavljević i njezinoj unuci Silviji Szabo,
te svojoj majci Šarloti r. Todorović koja me naučila što i ja svoje
sinove Srećka i Tonka: da se ljudi razlikuju jedino po dobroti srca.*

Sadržaj

<i>Svjedoci užasa i nade</i>	9
<i>Napomena urednika</i>	11
<i>Napomena autorice</i>	12
<i>Zahvala autorice</i>	16

Dio prvi: Diana Budisavljević

Rođena Obexer	19

Dio drugi: U strašnim vremenima

Hrvatska 1941.	27
Sabirni logori	32
Logor Loborgrad, listopad 1941.	36
Tko se brine za stradalnike?	39

Dio treći: Razdoblje „ilealnog rada“

Dianin dnevnik	45
Diana upoznaje Kamila Breslera	51

Dio četvrti: Nemojte nas zaboraviti

„Majka“ Dragica Habazin	65
Dramatično pismo s Korduna	71
Gustav Barun von Koczian-Miskolczy	79

Dio peti: Vlakovi staju kod Razkušne postaje

Strašna Stara Gradiška	87

Bresler poziva Tatjanu Marinić	102
Dječji dom Jastrebarsko	116
Bitka na Kozari	126
Wilhelm Knehe i Eugen Dido Kvaternik	140
„Dječje sabiralište“ u Sisku	149
Prihvatna stanica Crvenog križa na Josipovcu	161

Dio šesti: Napokon počinje udomljavanje

Zagrepčani dolaze po djecu	169
Karitas Nadbiskupije zagrebačke	182
Kartoteka	193
Odlasci suradnika	198

Dio sedmi: Oslobođenje – i nakon njega

Tatjana Marinić u partizanima	209
Svibanj 1945.	214
Diana Budisavljević nakon Akcije	217
Sudbina suradnika	222

Dio osmi: Izbrisana – ali ipak otkrivena

Tatjana Marinić zatire istinu	249
Kako je nestala Dianina kartoteka	257
Pričaju oni koje je Diana spasila	269
Povratak iz zaborava	283
Epilog: Tito i Diana Budisavljević	294

Prilozi

Koliko je Diana Budisavljević spasila djece	307
Najbliži suradnici Diane Budisavljević	327
Kako je dobivena dozvola za prihvatanje djece iz logora	347
Diana Budisavljević i nadbiskup Štepinac	357
Istina o optužbama Tatjane Marinić o dječjem domu u Jastrebarskom	361
<i>Popis literature</i>	369
<i>O autorki</i>	383
<i>Slike – izvori i signature</i>	385
<i>Indeks</i>	391

KAKO JE NESTALA DIANINA KARTOTEKA

Tako je iz javnosti nestao lik Diane Budisavljević, a istodobno se događalo još nešto – nestala je i njezina kartoteka, koju je predala partizanskim vlastima u svibnju 1945. Nestanak te kartoteke također mnogo govori o Tatjani Marinić i onom vremenu.

Zašto je Tatjana Marinić, koja je sigurno znala pravu ulogu Diane Budisavljević u akciji spašavanja djece i koja se na poziv Kamila Breslera zajedno s učenicama Škole za odgajateljice u Rudama uključila u Akciju i pomagala djeci smještenoj u Jastrebarskom i Reki, odlučila na tako drastičan čin kao što je oduzimanje cjelokupne dokumentacije o djeci? Ili po čijem je nalogu donijela takvu odluku? Kakvu je ulogu u tome imao tadašnji ministar socijalne politike Jurica Draušnik, kojem su upravo Diana Budisavljević i njezina Akcija spasile djecu iz logora Stara Gradiška? Na ta pitanja iz dostupnih izvora još nema odgovora.

U svibnju 1945. u Ministarstvo udružbe, otada Ministarstvo socijalne politike Narodne vlade Hrvatske, na mjesto Kamila Breslera za načelnicu Odsjeka zaštite i skrbi postavljena je Tatjana Marinić, predratna komunistička aktivistica i sudionica NOB-a. Već 25. svibnja 1945. u stan Diane Budisavljević dolaze dva čovjeka koji, navodno po nalogu Ministarstva socijalne politike, a kako se poslije ispostavilo, bili su iz OZNA, zahtijevaju da im preda albume s fotografijama djece. Ti su ljudi zatim bili i kod njezine suradnice Ivanke Džakule, koja je imala jednu od kopija kartoteke što je bila pohranjena kod nadbiskupa Alojzija Stepinca.

Sutradan je Diana Budisavljević otišla u Ministarstvo da se raspita što će biti s kartotekom, ali nakon dugog čekanja nisu ju primili ni Tatjana Marinić ni ministar Draušnik, kojem je upravo Akcija uz zalaganje Vidakovića i direktora Karitasa Stjepana Dumića spasila dvoje djece iz logora Stara Gradiška.

Tatjana Marinić je 28. svibnja 1945. potpisala i poslala Diani Budisavljević dokument „Kartoteka partiz. djece – predaja“ sljedećeg sadržaja:

Budući da se kod Vas nalazi kartoteka i ostali spisi o kretanju partizanske djece, dopremljene iz raznih logora i razmještene po zavodima i privatnim porodicama, koja više nema svrhe da se čuva kod privatnika, moli se da je odmah predate izaslaniku ovoga Ministarstva drugu D. Magjeru, koji će se pobrinuti da se dopremi i pohrani u ovom Ministarstvu, te će Vam ujedno potvrditi šta je sve preuzeto.¹⁹

Diani je oduzeta cijela Kartoteka, ormarić s 25 ladica, pet bilježnica za traženje nepoznate djece, registar s fotografijama djece, jedna bilježnica s oznakama djece i pet albuma s fotografijama djece.²⁰

I bila je to sad velika bol, moja i gdje Džakule, da nam se tako naglo naš rad na našoj kartoteci oduzeo i da nam je na taj način bilo onemogućeno to ostvariti. Morala sam se čitavo vrijeme maksimalno kontrolirati da ne klonem. Bilo mi je strašno teško što mi se moj višegodišnji rad na ovakav način oduzima. Ne toliko zbog predaje kartoteke – uvijek smo računali s tim da ćemo je predati Crvenom križu ili nekoj drugoj ustanovi – već zbog nemogućnosti da se mnogi roditelji sjedine sa svojom djecom.²¹

Navedeni dokument o preuzimanju dokumentacije o djeci upućuje na zaključak da je sva preuzeta dragocjena dokumentacija brižljivo i uredno pohranjena u Ministarstvu socijalne politike i da je poslužila svrsi radi koje je i nastala. No je li doista bilo tako?

Na pitanje gdje se danas nalazi Kartoteka Diane Budisavljević i je li uopće sačuvana teško je pouzdano odgovoriti. O njenoj sudbini ima različitih priča. Slava Ogrizović tvrdi:

Kad su ustaše bježali iz Zagreba, nekoliko dana prije oslobođenja sjetili su se i kartoteke kozaračke djece. Zapalili su je uvjereni kako će tako zamesti svaki trag toj djeci i posve onemogućiti da se otkrije čija su to djeca. No, nisu uspjeli. Doktorica Budisavljević je bez znanja ustaša načinila dvostruku kartoteku. Duplikate je sakrila i kad je Zagreb oslobođen, donijela ih je Tatjani Marinić, tada načelnici odjela za brigu o djeci, gdje je radio i profesor Brössler.²²

Slava Ogrizović očito brka Kartoteku na kartotečnim listićima s njenim pripisom u bilježnice. Uostalom, 25 ladica s 12.000 kartotečnih listova nije mogla osobno donijeti Tatjani Marinić.

¹⁹ Dnevnik, str. 257.

²⁰ Isto, str. 168.

²¹ Dnevnik, str. 168.

²² Slava Ogrizović, Zagreb se bori, Zagreb, str. 153.

Nikola Nikolić tvrdi:

Kaptolski je „Caritas“ počeo sastavljati spisak o toj djeci. Spisak je jedan član ilegalnog odbora (poglavito Dijana Budisavljević) prepisivao u dvije knjige, uvezene u kožu. Uoči samog oslobođenja te je knjige dr. ing. Vidaković predao šefu Kaptola na čuvanje i one su poslije oslobođenja netaknute predane narodnim vlastima. Vjerojatno se te knjige nalaze u arhivi Vojnog muzeja u Beogradu.²³

To je svakako netočno.

Dragoje Lukić tvrdi da je osobno 1976. vidio Kartoteku Diane Budisavljević, kartone formata 9x13 cm s 8016 kartica djece, „koji su se nalazili u Republičkom sekretarijatu za narodno zdravlje i socijalnu zaštitu Hrvatske“.²⁴ Da je to Kartoteka Diane Budisavljević, njegova je proizvoljna tvrdnja. Naime, Kartoteku koja se nalazila u Savjetu za narodno zdravlje i socijalnu politiku SRH i koju je vidio Lukić, u bivšem Ministarstvu socijalnog staranja i bivšem Republičkom sekretarijatu za narodno zdravlje i socijalnu zaštitu, preuzeo je 1987. Hrvatski državni arhiv u Zagrebu. Usporedba podataka u Dianinu „Prijepisu kartoteke“ s podacima u Kartoteci u HDA-u, na uzorku od 70-ero djece koja su 6. kolovoza 1942. stigla u Sisak iz Mlake i Košutarice (prvi transportni list), utvrdila je veliku, ali ne i stopostotnu podudarnost, odnosno većina djece upisana je u Kartoteci u HDA-u. Nadalje, kartoteka u HDA-u sadrži i imena druge djece koja su bila bez roditeljske skrbi za vrijeme rata, a ne nalaze se u „Prijepisu kartoteke“.

Prema sondazi nekoliko ladica Kartoteke u HDA-u što ga je poduzela Rajka Bućin, arhivska savjetnica, tu bi moglo biti oko 45.000 izmiješanih ratnih i poratnih kartica, poredanih po abecedi. Onih iz vremena Drugoga svjetskoga rata moglo bi biti do 30-ak tisuća, otprilike dvije trećine. Prema njezinu uvidu, sve kartice iz ratnog razdoblja jednako izgledaju i kad se radi o „kozaračkoj djeci“, ispisane su jednim te istim rukopisom, ili barem golema većina.

Sadrže sljedeće rubrike pisane korijenskim pravopisom: „Prezime i ime“, „Rođeno... u:“, „Općina... kot., vjera:“, „Ime oca...majke...rođ:“, „Tko i odkuda doveo diete:“ te „Gdje i kada smješteno:“. Vrlo vjerojatno to su kartice iz Ministarstva udružbe, iz kojega je i Diana Budisavljević dobivala transportne liste i druge podatke te ih nadopunjavala. Osim tih kartica većeg formata i na tvrđem papiru, druge su kartice u toj kartoteci manje, na tanjem papiru raznih boja i iz poslijeratnog razdoblja, kad su kartoteku Ministarstva udružbe, kasnije Ministarstva zdravstva i udružbe, nastavili koristiti i popunjavati podacima Ministarstvo socijalne politike (1945. – 47.), Ministarstvo socijalnog staranja (1947. – 51.) i Savjet za narodno zdravlje i socijalnu politiku (1951. – 56.).

²³ Nikola Nikolić, *Kozaračka djeca*, Zagreb, str. 85.

²⁴ Dragoje Lukić, *Bili su samo deca*, str. 174.

Pouzdanost možemo utvrditi da je Kartoteka „Akcije Diane Budisavljević“ zadnji put viđena u Ministarstvu socijalne politike, a ondje su na njoj radili „novi ljudi, koji o sudbini djece“ ništa nisu znali. „Već smo na sastanku 26. srpnja 1945. ustanovili da kartoteka više nije u redu, što je bilo neizbježno, kad njome barataju neupućene ruke.“²⁵ U evidenciji ulaska i izlaska pošiljaka Ministarstva socijalnog staranja NRH 28. svibnja 1945. zabilježeni su dopis upućen Diani Budisavljević o predaji inventara i mjesto pohrane:

„Preuzeto i pohranjeno u Odsjeku socijalne zaštite na služb. upotrebu (Dukljaninova 3/I.) Zgb. 28/V 45. Načelnik odjela: prof. Bresler.“ U zadnjem odjeljku Knjige evidencije udaren je pečat: „IZLUČENO“ 15. XII. 1949., što god to značilo.²⁶

Velimir Deželić mlađi radio je u to vrijeme u Statističkom odsjeku Ministarstva socijalne zaštite, koje se iz Smičiklasove 23 seli u Dukljaninovu ulicu. U kolovozu 1945. dobio je rješenje o provedbi individualnog popisa djece i mladeži kojoj su roditelji stradali za vrijeme rata ili su inače ugrožena. Iako bi mu u tome svakako mogla pomoći i kartoteka Diane Budisavljević, on ju ni jednom riječju ne spominje. Kao ni Kamilo Bresler. A Tatjana Marinić u tekstu „O prelasku kolonizacije partizanske djece krajem augusta 1942 u ruke klerofašista – Karitasa Nadbiskupije zagrebačke“ piše:

Odmah nakon oslobođenja prikupljene su sve kartoteke i svi podaci o ilegalnoj akciji na neoslobođenom teritoriju Hrvatske oko spašavanja djece, koja je sa onim kartotekama koje su bile u Karitasu i ustaškom Ministarstvu udružbe pokazivale broj oko 30.000 djece. Morao je biti osnovan poseban ured, koji se nekoliko mjeseci bavio samo time, da pronalazi i predaje roditeljima preživjelu djecu i da traži roditelje one djece koja su ostala živa.²⁷

I izdanje *Žene Hrvatske u NOB-u* navodi da se „kartoteke iz Siska, kao i sve druge, nalaze danas u arhivu Savjeta za narodno zdravlje i socijalnu politiku NRH, provjerene su i sređene odmah poslije oslobođenja 1945. i početkom 1946.“²⁸

Moglo bi se zaključiti: iako Bresler eksplicitno ne navodi Dianinu kartoteku, kao, uostalom, ni spomenuta knjiga, jamačno je i ona poslužila kao jedan od izvora za utvrđivanje podataka o djeci žrtvama ustaškog režima, odnosno svrsi radi koje je i nastala: povezivanju djece s roditeljima. Nakon toga je u Ministarstvu prenošena iz sobe u sobu sve dok joj se nije izgubio trag. Broj koji navodi Bresler, oko 30.000, podudara se s procjenom broja kartica djece što ga iznosi Rajka Bućin.

²⁵ *Dnevnik*, str. 171.

²⁶ HR-HDA-296, Ministarstvo socijalnog staranja Narodne Republike Hrvatske, Urudžbeni zapisnik.

²⁷ HR-HDA-1753, OF Očak, k. 2.

²⁸ *Žene Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi*, knjiga II., Zagreb, 1955., str. 379.

Prema „Prikazu rada 'Akcije Diane Budisavljević' za doba okupacije od oktobra 1941. do juna 1945.“,²⁹ što ga je napisala sama Diana Budisavljević, Kartoteka je sadržavala podatke za oko 12.000 djece. Prema „Popisu ratom postradale djece koja su došla, odnosno proputovala kroz Zagreb i bila na brizi kod Prihvatne postaje Hrvatskoga Crvenog križa“,³⁰ iz logora Stara Gradiška i Jasenovac te sabirnih logora u Mlaci, Jablancu i Košutarici od 24. lipnja do 12. studenoga 1942. u Zagreb je stiglo ili bilo na proputovanju prema logoru u Gornjoj Rijeci ukupno 7277 djece. Možemo pretpostaviti da su sva ona bila popisana u Kartoteci. Prema izvještaju Ante Dumbovića Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, sve podatke o djeci u logoru davao je na raspolaganje Diani Budisavljević.

Kako su djeca iz „Sabirnog logora u Sisku“ prebacivana u tamošnje „Prihvatilište za djecu izbjeglica“, može se pretpostaviti da je Dumbović i popise te djece, koja nisu bila dovedena iz Stare Gradiške, Mlake, Uštice i Jablanca, nego s Banije, Korduna, iz Slavonije i drugih krajeva Hrvatske i koja su također uvrštena u Kartoteku, dao Diani Budisavljević. Nadalje, ona navodi da je Karitas osim srpske djece kolonizirao i djecu koja su u kasnu jesen 1943. došla iz Bosne i Hercegovine, a poslije i povratnike iz logora u Italiji.³¹ Kako je Diana prepisivala i kartoteku Karitasa, moguće je da su se u njoj Kartoteci nalazili podaci i za određen broj te djece.

Diana Budisavljević i Ivanka Džakula prepisivale su Kartoteku i jedan je primjerak, pisan pišaćim strojem i uvezen kao bilježnica, predan nadbiskupu Stepincu, odnosno posredstvom Vidakovića po završetku rata vraćen Diani. Drugu kopiju čuvala je Ivanka Džakula, ali joj je oduzeta 25. svibnja 1945. Gdje je završila kopija koja je bila kod Ivanke Džakule, potpuna je nepoznanica. Kod nadbiskupa su bile dvije bilježnice s podacima za 11.915 djece na 318 listova. Kod Silvije Szabo nalazi se prijepis Kartoteke na 407 listova, što znači da se Kartoteka prepisivala i nakon svibnja 1943., kad je jedna kopija predana Stepincu.

Ima indicija da je možda postojala još jedna – djelomična ili cijela – kopija kartoteke, skrivena na sasvim neobičnom mjestu, zakopana u vrtu na sjeveru Zagreba.

Jana Koch, bliska suradnica Diane Budisavljević koja je bila vrlo aktivna u spašavanju djece, stanovala je za vrijeme rata u lijepoj i prostranoj vili u Jurjevskoj 27, koja je nekoć bila ljetnikovac biskupa Josipa Jurja Strossmayera, tijekom Drugog svjetskog rata u vlasništvu njegove rođakinje Zlate Lubienski, imućne Zagrepčanke ugledne u kulturnim krugovima. Ta je vila bila pregrađena u nekoliko

²⁹ Dokument se nalazi u ostavštini Diane Budisavljević kod njezine unuke Silvije Szabo.

³⁰ HR-HDA-1722, AFŽ-log.-23/45.

³¹ *Dnevnik*, str. 99.

stanova pa su tu osim Zlate Lubienski, njezina bivšeg muža i Jane Koch stanovale još neke zanimljive osobe poput slavne njemačke glumica Tille Durieux. Ona se igrom sudbine u trenutku kad su Nijemci ušli u Zagreb tu zatekla na proputovanju iz Njemačke zajedno s trećim mužem, koji je bio Židov i htio pred nacistima pobjeći u Palestinu, ali ga je njemačka invazija u tome spriječila. Nijemci su ga uhitili i vratili u Njemačku, gdje je tijekom rata umro, dok se Tilla Durieux, koja je bila snažno antinacistički nastrojena, sklonila u Zagrebu i nastanila kod svoje znanice Zlate Lubienski.

Jana Koch je bila povezana s ilegalnim komunističkim pokretom još od prije rata, a nakon uspostave NDH bila je vrlo aktivna u organiziranju otpora ustaškim vlastima. Djelovala je u humanitarnim aktivnostima kao članica Crvenog križa, a u političkim aktivnostima kao članica ilegalnog antifašističkog pokreta u Zagrebu. Raznim aktivnostima pomagala je partizanima, prikupljala za njih novčane priloge i razne materijale koji su im bili korisni, bavila se i obavještajnim radom i propagandom. Njezine sustanarke Zlata Lubienski i Tilla Durieux znale su čime se bavi, štoviše, Tilla Durieux i sama se već 1941. uključila u ilegalni rad.

S vremenom se pokazalo da im lokacija u Jurjevskoj, u sjevernom dijelu grada, omogućava i širenje aktivnosti. U toj elitnoj četvrti za vrijeme NDH nastanili su se vodeći ustaše, u kuće su se uselili i njemački časnici i funkcionari, a zbog toga je ondje bilo manje ilegalne aktivnosti pa je i policijska kontrola bila manje stroga. Budući da su vlasnici tamošnjih vila morali u svojim zdanjima ponuditi smještaj Nijemcima, Zlata Lubienski i Tilla Durieux ugostile su Nijemca koji je u građanskom životu bio izdavač knjiga, a u Zagreb je stigao kao regrutirani pripadnik okupacijskog aparata, ali je po uvjerenju bio antinacist, protivnik Hitlerove politike. I on je znao za njihove ilegalne aktivnosti, ali ih nije prijavio, nego im je, naprotiv, pomagao.

Njihove subverzivne aktivnosti nitko nije zamijetio, nego im je čak postalo očito da bi ta lokacija mogla biti i dobro skrovište za razne tajne materijale. Jana Koch je cijeli rat provela u Zagrebu, surađujući s raznim ilegalnim partizanskim partijskim operativcima, koji su u Zagrebu organizirali ilegalnu djelatnost, ali i sa Zagrepčanima koji su u nju bili uključeni. Partijski operativci često su se smjenjivali, jer su iz Zagreba odlazili, kako su govorili, „u šumu“. S vremenom je jednu od važnijih operativnih uloga u ilegalnom pokretu preuzeo zagrebački novinar Ive Mihovilović, s kojim je Jana Koch posebno blisko surađivala i koji joj je, kako se to konspirativno zvalo, bio „viša veza“. On je dobro znao koliko je lokacija gdje je stanovala Jana Koch pogodna za ilegalnu djelatnost, čak ju je ondje i posjetio pa joj je sve češće povjeravao da ondje skloni razne dokumente, materijale i skupljeni novac.

Zlata Lubienski, Jana Koch i Tilla Durieux smislile su kako će čuvati te materijale. Zbog velike nestašice hrane u Zagrebu, posebno mesa, u vrtu iza kuće počele su uzgajati kuniće. Nakon nekog vremena imale su čak 70 kunića, o kojima se

svakodnevno trebalo brinuti. Taj je posao preuzela Tilla Durieux, koja je u vrtu štošta uzgajala i često nešto kopala. To je iskoristila da u zemlju sakrije ilegalne materijale, često kamuflirane u bocama. Tilla Durieux je te boce i limene kutije s dokumentima zakopavala u vrtu, najčešće noću, kad se nije jasno vidjelo što radi. To je opisala u svojim memoarima:

Radili smo u malim grupama, zapravo smo poznavale samo malo ljudi, a i njih samo pod ilegalnim imenima. Primale smo lijekove koje smo morale skrivati dok po njih ne bi došao kurir; stizali su dokumenti koje smo u zapečaćenim bocama zakopavale u svom vrtu. Taj posao sam ja radila. U međuvremenu sam počela uzgajati kuniće, da nam pribavim nešto mesa koje gotovo da se nije moglo kupiti, i kretala se mnogo vani, tako da nije moglo biti napadno kad bih radila u vrtu. U zoru sam dječjom lopaticom i rukama zakopavala te boce u našem dvorištu, gdje su se stalno nalazili njemački vojnici.³²

I Jana Koch potvrdila je u svojim spisima o tom vremenu da su u kući gdje je stanovala bili pohranjeni razni materijali i mnogo novca kojim se financirala ilegalna djelatnost ili se slao „u šumu“.

Posljednjih godina u medijima se počelo tvrditi da su među dokumentima koje je Tilla Durieux zakapala u vrtu bili i popisi tzv. kozaračke djece. Prema jednoj tvrdnji, bili su to popisi koje je navodno Jana Koch radila na zagrebačkom kolodvoru kad bi stigli transporti.

U Hrvatskoj je 2000. američki novinar Paul Watson istraživao kako je bilo organizirano spašavanje djece. U *Los Angeles Timesu* je u srpnju te godine u tri nastavka objavio opširan tekst pod naslovom „Nasljednici dobrote u Hrvatskoj“.³³ Tvrdio je da je Tilla Durieux u vrtu zakapala i boce s listama spašene djece, te je liste donosila Jana Koch, a iz dana u dan bilo ih je sve više. Watson ne spominje Dianu Budisavljević, ali opisuje kako su djeca spašavana i popisivana. Zna se da Jana Koch nije sama radila popise spašene djece pa bi se moglo zaključiti i da su popisi koje je donosila u Jurjevsku da se tamo sakriju prijepisi podataka iz Dianine kartoteke.

Watson ništa konkretnije ne govori o tome što se poslije dogodilo s tim zakopanim bocama, O tome u svojim sjećanjima ništa detaljnije nisu pisale ni Tilla Durieux i Jana Koch, koje su preživjele rat, ali može se pretpostaviti da su nove partizanske vlasti bile informirane o tim bocama pa su one iskopane i predane njima. Da su do kraja rata bile zakopane u vrtu, otkriva sama Tilla Durieux, koja

³² Tilla Durieux, *Mojih prvih devedeset godina – sjećanja*, Durieux, Zagreb, 2001., str. 365. O Jurjevskoj 27 i njenim stanarima dosta se pisalo u hrvatskom tisku. Vidi: Hrvoje Ivanković, „Tilla Durieux: Njemačko upoznavanje sa zagrebačkim godinama“, *Jutarnji list*, Zagreb, 21. siječnja 2006., i Silvija Glavić, „Svi vlasnici i sve intrige obnovljenog zdanja“, *Jutarnji list*, Zagreb, 3. svibnja 2015.

³³ Paul Watson, „The Heirs to Kindness in Croatia“, *Los Angeles Times*, 24. srpnja 2000.

opisuje zadnje dane prije dolaska partizana i spominje kako se u vili u Jurjevskoj 27 smjestila jedna njemačka postrojba i baš na mjestu gdje su bile zakopane te boce htjela postaviti mitraljesko gnijezdo. Da se slučajno ne otkrije što je tu zakopano, uvjerala je njemačkog časnika da je bolje da mitraljesko gnijezdo postavi na drugo mjesto.

Jesu li se ondje nalazili i popisi Diane Budisavljević, dosad nije istraženo. Ona sama u *Dnevniku* takvo što uopće ne spominje.

Otkrivanje porijekla fotografskih albuma koji su se godinama čuvali u Muzeju revolucije naroda Hrvatske, danas integralnom dijelu Hrvatskoga povijesnog muzeja, nalik je na napet detektivski roman. Slijedom okolnosti na koji nisam imala utjecaja, ali i zahvaljujući mojem angažmanu na stručnoj obradi muzejske građe, razasuti dijelovi slagalice su se složili i dali konačan, potpuno neočekivan odgovor.

Sredinom svibnja 1998. Ministarstvo kulture RH imenovalo je Povjerenstvo za izradu privremenog muzejskog postava Memorijalnog muzeja u Jasenovcu. Osnovna zadaća Povjerenstva bila je da na temelju pristupačne muzejske, arhivske i druge dokumentacijske građe izradi prijedlog muzejskog postava. Zadatak u to vrijeme nimalo lak, jer se u Memorijalnom muzeju u Jasenovcu više nije nalazio ni jedan muzejski predmet. Sva je građa bila otuđena i u to vrijeme nalazila se, kako smo poslije saznali, u privatnom posjedu Sime Brdara, bivšeg kustosa Spomen-područja Jasenovac, u Bosanskoj Dubici.

Stoga sam, kao jedna od članica Povjerenstva, pregledala svu građu u Hrvatskom povijesnom muzeju koja bi eventualno došla u obzir za izlaganje na privremenom postavu. Nakon pregleda svih stručno obrađenih predmeta, upisanih u muzejske knjige inventara, sjetila sam se brojnih uvezanih kartona s nalijepljenim fotografijama djece koji su se čuvali u muzejskom depou zajedno s još neobrađenom, ali evidentiranom muzejskom građom. Na papiru u koji su bili zamotani pisao je broj Knjige ulaska: 1731. U Knjizi ulaska evidentiran je njihov ulazak u Muzej: 1731/8.2.1966. uz opis: „Fotosi 5 albuma originalnih fotografija djece iz 1942., koja su iz pojedinih ustaških logora dovedena u Zagreb. Albumi sadrže 537 fotografija.“

U rubrici odakle predmet dolazi pisalo je: Ivan Pokas, Zagreb. A način ulaska: poklon.

I tada sam se sjetila već požutjelog papira koji sam sasvim slučajno pronašla (i na svu sreću sačuvala) kad sam raspremala sobu bivšeg voditelja Zbirke fotografija, filmova i negativa nakon njegova odlaska u mirovinu. Na njemu je među ostalim pisalo:

Na tavanu Više škole za soc. radnike Nazorova ul. br. 51 nalazi se hrpa fotografija i dokumenata iz vremena rata.

Pet-šest albuma djece palih boraca iz toga arhiva već je preuzeto po prvoborcu Pokas Ivanu iz Zgb-a, Mesićeva 36/I, tj. djece koja su 1942. otjerana iz svojih domova po ustašama i Nijemcima u konc. logore Stara Gradiška, Sisak i Jastrebarsko. Dokumente je pronašao student završne godine Više škole za socijalne radnike Trputec Jerko „Braco“ koji je spomenute albume predao Pokas Ivanu...

Sad sam već raspolagala nekim informacijama i započela stručnu obradu fotografija iz albuma, upis svih relevantnih podataka o predmetu u Knjigu inventara. Ti su dani najmučnije i najteže razdoblje moga rada u Muzeju. Često sam prekidala rad, plakala, ljutila se na sebe, ljutila se na sve one koji su bili krivi za tako strašnu sudbinu te djece koja nizašto i nikomu nisu bila kriva. Knjige, novinski članci, feljtoni o akciji spašavanja djece gomilali su se u mojoj sobi, ali nikakvih podataka o tome tko je snimao tu djecu, tko je svojom rukom upisivao podatke na poleđini svake numerirane fotografije.

Zapravo sam namjeravala upisati jednu općenitu informaciju o albumima, podatke koji su mi bili poznati: pet albuma koje je sačinjavalo više ili manje listova od ljepenke svijetloplave boje veličine 41 x 34 cm, povezanih crnim vezicama ili špagicom, u lošem stanju, ljepenka izbljednula, puca na dodir, fotografije zalijepljene i stavljene u prozirne fascikle, na prvoj stranici zalijepljen komad bijelog papira s natpisom crnim štampanim slovima: „FOTOGRAFIJE DJEČAKA I DJEVOJČICA IZ AUGUSTA I SEPTEMBRA 1942.“

Odljepila sam jednu fotografiju malene djevojčice i na poleđini naišla na olovkom napisani tekst:

Djevojčica stara oko 11-13 mj. Ime? Broj? Crne oči. Došla je transportom od 11/10. 42. iz Grubišnog Polja... nečitko... kod obitelji... (ovdje iz razumljivih razloga nisu navedeni ime i adresa obitelji udomitelja)... znamenka: stara ranica od vatre na lijevoj podlaktici.

Pa sam odljepila još jednu, i još jednu, i odlučila da ću upisati svaku pojedinu fotografiju i ime svakog djeteta koje je bilo poznato i njegovu sudbinu, najčešće obilježenu malim križićem i datumom smrti.

Odlukom Vlade RH 2001. imenovan je Savjet JUSP-a Jasenovac. Jedan od njegovih članova bio je i Branko Petrina, logoraš koji je preživio logore u Lepoglavi, Jasenovcu i Staroj Gradiški. Volio je svratiti k meni u Muzej i pričati mi o danima koje je proveo u logorima i bijegu od sigurne smrti. Dotaknuli smo se i sudbine djece koja su iz ustaških logora dovedena u Zagreb, 1942. godine i „mojih“ albuma. Znao je da Hrvatski državni arhiv priprema objavljivanje *Dnevnika Diane Budisavljević* i uputio me na njezinu unuku Silviju Szabo. U travnju 2003., uoči izlaska *Dnevnika*, stupila sam s njom u kontakt. Došla je u Muzej i donijela nekoliko

stranica albuma od ljepenke iste boje i istih dimenzija. Usporedba rukopisa na poledinama fotografija bila je neupitna. Bio je to isti rukopis, rukopis njezine bake Diane Budisavljević. Pitanje porijekla albuma bilo je riješeno.

Albumi s fotografijama djece koju je u nadasve teškim ratnim uvjetima uspjela snimiti i kroz sve ratne godine sačuvati kako bi roditelji, rođaci ili znanci mogli identificirati djecu, koja bi tako mogla biti vraćena roditeljima, oduzeti su Diani Budisavljević uz obrazloženje da nema svrhe da se čuvaju kod privatnika. Ali, nažalost, nisu poslužili svrsi za koju su mukotrpno rađeni. Odloženi su zajedno s drugim fotografijama na tavan Više škole za socijalne radnike u Nazorovoj ulici. Pukim slučajem pronašao ih je 1966. Jeronim (Jerko) Trputec i predao ih Ivanu Pokasu. Ne znajući kakva je to vrijednost, ovaj ih je prosljedio Muzeju revolucije naroda Hrvatske. Trebalo je proći još 30 godina da shvatimo koliko su dragocjene te fotografije. Danas su albumi stručno obrađeni, restaurirani po svim pravilima struke i pohranjeni u depou Hrvatskoga povijesnog muzeja na Trgu žrtava fašizma. Nose inventarni broj A-11734.

Više o albumima s fotografijama i sudbini kartoteke doznalo se iz intervjua s Jeronimom Trputcem iz Ivanić Grada.³⁴ Trputec se 1964. upisao u Višu školu za socijalne radnike. Škola je osnovana 1952. Na njoj je od njenog osnutka do 1957., kad je otišao u mirovinu, metodiku socijalnog rada predavala Tatjana Marinić. On se ovako prisjeća svojih studentskih dana i pronalaska fotografija na tavanu škole:

To je najzanimljivija priča. Ja sam do toga došao igrom slučajnosti. Leteći štakori, kako ja zovem golubove, svoj su izmet tjerali kroz prozore nama u učionicu, što je mene nerviralo pa sam htio otkriti kako da to spriječim. Tako sam otišao gore na tavan u tu kulu i u taj prostor gdje su oni boravili i tu je bilo tih slika razbacanih po podu, zagađenih, jako mnogo. Raspoznao sam odmah o čemu se radi, uzeo neke od njih, a znao sam kome bih to mogao odnijeti, jedinom čovjeku u kojega sam imao povjerenja, a to je bio Ivan Pokas Bosi. On je bio iz Opatinca. Bio je nositelj partizanske spomenice i obiteljski prijatelj, u kojega sam ja imao veliko povjerenje i znao sam da će on, ako mu to dam, znati gdje se to može odložiti. Jer to bi bila velika šteta da se to upropasti, to je moj osjećaj bio.

Objasnio je:

Morate znati jednu još stvar, ovaj naš kraj, pa i taj Opatinec otkud je Bosi Pokas bio, puno je te djece udomio, tu su poznata sela koja su prihvatila tu djecu... tu vam je pokraj Opatinca još selo Lepšić i prijeko, s druge strane

³⁴ Kazivanje Jeronima (Jerka) Trputca zabilježeno je 20. travnja 2020. u Ivanić Gradu. Trputec se rodio 13. rujna 1943. u Ivanić Gradu. Izučio je mesarski zanat, pohađao srednju ekonomsku školu i potom se upisao u Višu školu za socijalne radnike. Radio je u Ivanić Gradu kao referent za narodno zdravlje i socijalnu zaštitu.

autoceste, tamo su Breška Greda, Breška Zelina i tu je također puno djece bilo smješteno.

Trputec je opisao okolnosti u tim selima:

Bila su to djeca bez roditelja. Mi smo ih zvali kozaračkom djecom, ali to su vam bila i djeca iz cijele Hrvatske, s Banije i Korduna, ne samo s Kozare. O čitavoj toj situaciji mnogo bi više znala voditeljica praktične nastave u našoj školi Jana Koch, sitna ženica, jako, jako, kako bi se reklo, fina gospođa. Ona je nama bila voditeljica praktične nastave, vodila nas je po centrima za socijalni rad, po ustanovama ne samo u Zagrebu, nego i izvan Zagreba, koje je ona fenomenalno poznavala i puno stvari, koje sam ja tada naučio kao mlad socijalni radnik, saznao sam od dvije osobe, od tete Jane, kako smo ju zvali, i profesora Skeledžije.

O fotografijama koje je našao kaže:

Neke fotografije imale su na poledini žigove fotografa, a neke su bile bez tih žigova, to mi je ostalo u sjećanju. Na njima su bili brojevi koji su se povezivali s kartotekom, to sam tek poslije spoznao. Koliko sam bio šokiran da je to tako razbacano, toliko zapušteno. Mnogo toga je bilo i uništeno, nestalo. Jako, jako puno fotografija je spaljeno u kotlovnici. Jedan je student gore živio, ne znam kako se zvao, Neđo, Redžo, tako nekako. Za naknadu što je ondje mogao spavati radio je i u kotlovnici kao ložač pa su mu te fotografije služile za potpalu. Za fotografije na tavanu netko mu je sigurno rekao, vjerojatno neka od spremačica.

Dodao je:

Kad sam te slike dao Pokasu, riješio sam se velike brige. Moramo se vratiti u tu 1966. godinu. Puno ljudi ne shvaća kakvo je to vrijeme bilo, sjetite se smjene Aleksandra Rankovića. Pokojni Ivan Pokas rekao mi je da se nikad neće prezentirati te slike jer još sigurno ima živih ljudi koji bi nekoga svojega prepoznali pa bi poludjeli. I svakakva čuda bi napravili. Jer slika je tu bilo jako mnogo.

Trputec je znao da je u selima oko Ivanić Grada bilo udomljeno mnogo djece pa je o tome napisao diplomski rad. O tome kaže:

U Ivaniću nije bilo udomljene djece, ali je bilo u Cagincu, u Kloštru, u ovom dijelu Posavine, naročito na ovom području Svetog Ivana Zeline, Breške Grede. Tu postoji i u Kloštru također obitelj koja se zove Koch. Ne znam u kakvoj su vezi s tetom Janom Koch, ali i oni su već bili vrlo stari kad su imali djecu

kod sebe u udomiteljstvu. Pisao sam svoj diplomski rad o smještaju djece u hraniteljske obitelji pa sam snimio situaciju. Godinu dana radio sam na tom svom diplomskom radu jer sam anketirao porodice hranitelja na cijelom tom lokalitetu. Najveći broj te djece bio je smješten u selima Opatinec, Lepšić, to je s ove strane, kako bi se reklo, to je sve posavski dio. S one, južne strane autoceste su sela Breška Greda, Breška Zelina. I tu su bila dva lokaliteta s jako puno te djece, još je bilo sporadičnih smještaja u Trebovcu, ja sam čuo da ih je bilo i u Ježevu, nešto i u Bregima. Uglavnom, ta djeca iz Breške Zeline, Grede, Trebovca išla su u Zelinu u školu, gdje su bili 1., 2., 3. i 4. razred osnovne škole, a poslije u Posavske Brege. Djeca iz Opatinca i Lepšića imala su osnovnu školu od 1. do 4. razreda u Opatincu. Neka su se djeca potpuno asimilirala, stekli su od svojih hranitelja sve, oni su im postali mama i tata i tu su se udomili, neki su se i poženili i poudali. Jedan s prezimenom Šarić bio je 1943. smješten u obitelji Pajšec u Vukotincu, već je bio malo odrasliji, nikad se nije uklopio u tu obitelj, iako su oni željeli da ostane kod njih, na njihovu poljoprivrednom gospodarstvu, imali su veliku kuću. No on se jednostavno odselio u Dom zdravlja. Ne znam, bilo je nešto u njemu odbojno, ljudi koji su ga udomili bili su katolici i držali su se katoličkih običaja, a on se na to nije mogao naviknuti.

Trputec je znao i za Kartoteku Diane Budisavljević. Opisao ju je kao ormar s malim ladicama, a Jana Koch, koju je poznao kao voditeljicu praktične nastave u Višoj školi za socijalne radnike, rekla mu je da je to kartoteka kozaračke djece. Na pitanje što je bilo s tom kartotekom odgovorio je:

To je bio jedan lijep ormar koji je bio kod gospođe Ivanke Špalj u sobi na trećem katu u tadašnjem Ministarstvu socijalne politike u Ulici 8. maja, a donio ga je profesor Božo Jurjević da ne završi u smeću. Otkud, gdje ga je našao, ne znam. Za njega nitko nije bio zadužen. To su dvije zapravo najdragocjenije stvari, Diana je dugo radila na toj kartoteci koja je tako oduzeta i na tim albumima i u biti je to i jedno i drugo trebalo poslužiti da se djeca poslije povežu s roditeljima.

Prema telefonskom razgovoru s Ivankom Špalj, zaposlenicom Ministarstva, izvorna Kartoteka Diane Budisavljević bila je smještena u Ministarstvu socijalne skrbi u Ulici Baruna Trenka u njezinoj sobi na trećem katu sve do 1992. Tada se Ministarstvo socijalne skrbi preselilo u „Kockicu“ kraj Save i Kartoteci se gubi svaki trag.³⁵

³⁵ Iz e-maila Dane Budisavljević autorici od 10. lipnja 2013.